A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET BIBLIOGRÁFIÁJA 1905–1945
Személyi rész 2. köt. L–Zs. Szerk. Botka Ferenc–Vargha Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 789 l. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 7.)

Mi mindig mindenről elkésünk. A *Spenót* (1964–1966) után az Irodalomtudományi Intézet Kókay György, Vargha Kálmán és V. Windisch Éva szerkesztésében nekilátott irodalomtörténeti bibliográfiánk hét kötetre tervezett sorozatának. Záró évnek 1970-et jelölte meg, korszakbeosztásában pedig a *Spenótot* követte. Az 1772-ig terjedő első kötet – Stoll Béla, Varga Imre és V. Kovács Sándor munkájaként – 1972-ben meg is jelent. 1975-ben követte Kókay György egyéni teljesítménye, az 1849-ig eljutó 2. kötet. 1982-ben Botka Ferencnek és Vargha Kálmánnak az 1905 és 1945 közötti korszakra vonatkozó gyűjtéséből a személyi rész első fele (A–K), 1989-ben a most ismertetendő második fele (L–Zs) jelent meg. Ekkor mintha meggyorsult volna a „késő szüret": 1990-ben H. Törő Gyöngyi, Nagy Miklós és Tódor Ildikó munkájaként megjelent a 3. kötet, az 1849 és 1905 közötti időszakról (általános rész és személyi rész A-tól Gy-ig), 1991-ben pedig Botka Ferenc egyedüli teljesítményeként az 1945–1970 közötti kor személyi része (A–Zs).

A 4. kötet (az 1849–1905 közti idő személyi részének második fele (H–Zs), valamint az 5. kötet, az 1905–1970 közötti évek anyagának általános része) még mindig csak előkészületben van.

A lassan negyedszázados késedelem legrosszabb következménye, hogy a kutatás az 1970. évi zárás miatt a friss irodalmat nélkülözi. Ezen csak enyhít, hogy 1965-ig Kozocsa Sándor évi bibliográfiái rendelkezésünkre állnak, 1971-től pedig az OSZK bibliográfusainak Pajkossy György vezérelte csapata – sajnos, nagy késéssel (e percben az 1986. évi termés az utolsó) folytatja a folyamatos számbavételt. Valamikor a kimaradt 1966–1970. évek kiadását is megígérték.

A mostani kötet első felének még Vargha Kálmán (1925–1988) is örülhetett, ennek a címlapján azonban már csak gyászkeretben láthatjuk a nevét. Hatalmas teljesítmény fűződik személyéhez, hiszen ő volt e vállalkozásnak a központi mozgatója. Halála után az ő terhei is Botka Ferencre szálltak. Mindenekelőtt tehát érdemeiket kell elismernem, nehogy félreérthetők legyenek az alább következő észrevételek, amelyekben itt-ott elvi ellenvéleményemet, másutt igazításaimat teszem közzé. Ha ez a vállalkozás már nem látja is hasznát, talán a következők megszívlelhetik őket.

Szekunder bibliográfia

A sorozat – ezt a bibliográfusok a félreértések és várakozások elkerülésére joggal hangsúlyozzák – *nem a magyar irodalom, hanem a magyar irodalomtudomány, irodalomtörténet bibliográfiája;* „nem terjed ki tehát az írói alkotások nem tudományos igénnyel, nem összegező szándékkal készült kiadásainak az adataira, regények, verses- és novellásкötetek első vagy későbbi kiadásainak regisztrálására" (6. köt. 5.). Szaknyelven szólva ez a bibliográfia tehát nem primer, hanem szekunder bibli-

ográfia: nem az írók műveit, hanem a róluk szóló írásokat tartalmazza. Az ő műveiket csak annyiban, amennyiben mások írtak róluk. Ezt jó tudni, nehogy számon kérjünk rajta olyat, amely nem rendeltetése.

Így például hiába keresnénk azokat a kritikusokat, akik a névmutató tanúsága szerint a kor irodalmán rajta tartották szemüket, ám köteteket nem hagytak hátra. Kelemen János, Makay Gusztáv, Nyigri Imre, Szira Béla, Várdai Béla csak szétszórt cikkeikkel vannak jelen irodalomtudományunkban, önálló címszót sem itt, sem a következő kötetben nem kaphattak. Túlzott szerénységből kihagyta önmagát a 8. kötetből Botka Ferenc és Vargha Kálmán is. Ez különösen akkor föltűnő, ha engem viszont szerepeltetnek.

Néhány kimaradt írónak azonban művei jogán itt volna a helye: Magyar László (1900–1971), Rónai Ernő (1897–1970), Szentiványi Jenő (1909–1986), Szirbik Antal (1888–1971) címszót kaphatott volna. Viszont a bibliográfia, etimológiájával szemben, helyesen, közli a színházi bemutatók visszhangját is, függetlenül attól, hogy a színmű könyv alakban megjelent-e (pl. a két Vaszary esetében).

Mindig vitatható, mi tartozik az irodalomtudomány körébe. A nyelvtudósok szerepeltetése általában érthető, még ha némelyikük (mint Melich János vagy Németh Gyula) munkássága távol esik is az irodalomtól. A zenetudósok (pl. Szabolcsi Bence vagy Tóth Aladár) jelenléte is természetes. Pogány Józsefé vagy Prohászka Ottokáré szintén nem kifogásolható. Rózsa Ferencé vagy kivált Szamuely Tiboré már nyilván a kor kényszere.

Alig ismert írókkal, költőkkel is találkozunk: pl. Leél Leó, Nagy Karola, Pitroff Pál, Radnóy Teréz, Vasas Mihály neve előttem ismeretlen volt. (Jellemző, hogy ez utóbbinak a bibliográfusok sem tudják születési és halálozási évét.) Mások, mint Matolcsi Andor vagy Tarczay Gizella neve azt a kérdést veti föl: mi lett velük, mióta a *Magyar irodalmi lexikon* élőként vette őket nyilvántartásba? Az is érdekes, hogy Clinton elnök munkatársa, Charles Gati, ebben a bibliográfiában a Nagy Lajossal 1954-ben készült utolsó interjú szerzőjeként, Gáti Károlyként szerepel (218).

Az időrend

Már az előző kötet ismertetője, Lichtmann Tamás (ItK 1984. 532.) joggal kifogásolta, hogy az irodalomtörténészek bizonyos könyveit nem a róluk szóló címszóban, hanem a könyvük tárgya szerinti író, költő címszavában közlik, a róluk szóló ismertetésekkel együtt. Ez a fonák eljárás vezet ebben a kötetben például oda, hogy Szalatnai Rezső legjobb művét (*Juhász Gyula hatszáz napja*, 1962) nem könyveinek sorában, hanem csak a Juhász-irodalomban találjuk. Annyit mindenképpen meg lehetett volna tenni, hogy utaljanak a másutt leírt műre.

Azt viszont nem értem, Lichtmann Tamás miért nem látta értelmét, ha egy-egy mű ismertetései „évszám alapján sorakoznak egymás után"; szerinte ezzel „óhatatlanul összekavarodnak". Én inkább azzal vagyok elégedetlen, hogy a szerkesztők ebben nem következetesek: „Egy-egy év keretén belül a tételek a szerzők betűrendjében követik egymást, majd a szerző nélküli tételek a címek betűrendjében következnek" (6. köt. 7.). Ahelyett, hogy egy éven belül a hónapok és napok rendjében sorakoznának. Hiszen az élet természetes rendje az idő: ha valaki egy könyv fogadtatására kíváncsi, leglogikusabban időrendben ismerheti meg; az utóbbi gyakran utal is az előbbire. Éppen e módszer következtében kavarodnak össze a tételek, és csak nagy fáradsággal lehet őket értelmes rendbe visszaállítani. Például Vajda László és Remete László vitáját (151.) vagy a vár-

megyék Móricz elleni hajszáját (163.). Egyenesen nevetséges, hogy Vajthó László könyve csak azért került a róla ugyancsak 1969-ben megjelent nyilatkozata mögé, mert a könyv *T* betűvel, a nyilatkozat *S* betűvel kezdődik (636.).

Természetesen a napra szoros időrendhez nélkülözhetetlen az adatok keltezés szerinti föltüntetése. A 376. lapon található például ez az adat: *Új Ember, 1970. 1230. sz.* Ennek nincs tájékoztató („informatív") értéke, mert nem lehet elhelyezni az időben. Ha a heti- vagy napilap évenként újrakezdődő sorszámát kapnánk meg keltezés helyett, abból is lehetne következtetni. (Pl. a napilap 100. száma kb. május elejére esik, s így tovább.) Ez a bibliográfia következetlen: olykor fölöslegesen keltezést is, sorszámot is ad, máskor keltezést, megint máskor csak sorszámot. Gyakran napilapok cikkeinek oldalszámát is, holott leginkább ez nélkülözhető, hiszen csekély lapozással a cikkek megtalálhatók. Nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy a keltezésben van a legtöbb tájékoztató érték.

Formai követelmények

A bibliográfiában a formai megoldásoknak a célt szolgáló vagy korlátozó, tehát lényegbe vágó szerepük van. Aki például az *élőfejet* a lapnak a gerinc felőli szélére tette, annak fogalma sincs az élőfej rendeltetéséről. A pagina kerülhetett volna alulra, az élőfejnek viszont csak akkor van értelme, ha fönt, páros oldalon a bal, páratlanon a jobb szélen található. Ahogy Máté evangélista írta vala: értelmetlen dolog a mécsest véka alá tenni; az élőfejet elrejteni, hogy minden lapozáskor teljesen ki kelljen hajtani a könyvet! S ha két hasábra szedette a szöveget, nem a lapot, hanem a hasábot kellett volna számoznia. Ezt már Szinnyei József és Gulyás Pál is tudta. Újra kell tanulnunk?

Annak sincs semmi értelme, hogy a szerzői neveket kapitälchen betűvel szedessék. A kiemelésnek bibliográfiai módszere a vezetéknév verzális írása. Ennek ugyanis van tájékoztató szerepe, különösen idegen nevekben, de olykor a kétes magyar nevekben (pl. ANDOR Leon, ISTVÁN Marian) is. Fölösleges helyet vesz el a kövér betűs **Irodalom** és a verzális TANULMÁNYOK, CIKKEK alcím olyan esetekben, amikor más tagolás nincs is, mint például Margalits Ede címszavában. Sok helyet meg lehetett volna ezzel takarítani. Nagyon hasznos viszont az „egyes művekről" szóló írások kiemelése külön csoportba; ezzel főként a verselemzések találhatók meg könnyen. Vitatható az „összefoglaló munkák" kategóriája. Tolnai Vilmosról a 81 lap terjedelmű füzet ide került, Tompa Lászlóról Tóth Bélának 21 lap terjedelmű tanulmánya, noha címe szerint összefoglaló jellegű, hiszen a költő „élete és költészete" a tárgya, még sincs így kiemelve, csak a *Tanulmányok, cikkek* között a maga időrendi helyén bukkanunk rá. Csupán terjedelme miatt? Szintén cseppfolyós tagolást tett lehetővé a *Világnézete, társadalomszemlélete* című, fölösleges csoport; itt sok ismétlésre kényszerül a bibliográfus.

Az annotáció

Szintén fölösleges sok ilyen, szögletes zárójelben adott annotáció: „Többek közt M. Zs." Azaz: a Móricz Zsigmondról szóló címszóban szereplő tételnek általános címét *(Forma és világkép az új magyar regényben)* szükségtelen ezzel kiegészíteni, hiszen éppen azért szerepel itt, mert „többek közt Móricz Zsigmondról" is mond valami érdemit. Keszi Imre írókat faggat terveikről. Sőtér István címszavában fölösleges kiegészítés tehát: „Köztük S. I. nyilatkozata." Addig volt az ilyen annotációnak szerepe a cédulán, amíg be nem osztották Móricz vagy Sőtér neve alá. Utána törölni kellett volna. Az állványt,

amely a tatarozáshoz nélkülözhetetlen, mihelyt az épület kész, lebontják.

Komlós Aladár a Nyelvőrben cikket írt egy ritka magyar igenévről. A Szabó Dezsőről szóló címszóban az annotáció – megint fölöslegesen – tudatja velünk: „Többek közt Sz. D.-nél." Ahelyett, hogy ezzel a ritka igenévvel („létezni nem fogó") ismertetne meg bennünket. (József Attila versében is: „győzni fogó" stb.). Sok kicsi sokra megy: pár betűt meg lehet takarítani azzal is, ha a latinos (pl. *De senectute;* magyarul: *Az öregség*) cím helyett a magyar formához ragaszkodunk. „Szabó Dezső helyéről a magyar irodalomban." Magyarul: „Sz. D. helye a m. irodalomban."

Többször viszont hiányzik az annotáció. Zsolt Béláról van szó, mégsem értjük, Dinnyés Lajosnak *Viszontlátásra Kijevben* című cikke vajon mit mond az íróról. Bernáth Árpád Weöres Sándor egyik versét elemzi (nem 1956-ban, mint sajtóhibásan található, hanem 1965-ben). Nagyon hiányzik az annotációból a vers címe: *A Graduale bevezető verse.* S azt is érdemes volna tudnunk, hogy Bernáth Árpádnak e cikke vita Bata Imrének *Vers és logika* című írásával, amely ugyanezt a verset vizsgálta. Az ő cikkének annotációja is csak annyit árul el: Elemzés. Pár szóval több, és a bibliográfia használója értékes többlet tájékoztatáshoz („információhoz") jut.

Zsadányi Oszkár cikkének címe: *Móra Ferenc és a szegedi öreg főrabbi.* Nélkülözhetetlen az annotáció: Löw Immánuel. Ha Venkovics Károly, Móricz kéziratának derék nyomdai szedője joggal szerepel a névmutatóban, Löw Immánuel is megérdemelné. Ez nem valami szubjektív óhaj, hanem a bibliográfia műfaji követelménye.

Analitikus fölvétel

Hasonlóképpen a műfaj követelménye a gyűjteményes művek elemző, tartalomismertető címfölvétele. Számos esetben nemcsak tájékoztató értékű, hanem takarékos is a sokszerzős művek egyszeri, analitikus leírása. Így például a *Móricz Zsigmond ébresztése* (1945) című emlékkönyv külön szerepel az összefoglaló munkák közt (161.) ismertetéseivel, ámde tartalma előtte meg utána, szétszórva, ráadásul nem a kötetbeli rendben, hanem először a mesterséges tagolás szerint, másodszor a szerzők semmire sem jó betűrendjében. Sajnos Kozocsa Móricz-bibliográfiája (1952) ugyanígy járt el, így alig lehet rekonstruálni a Móricz-emlékkönyv eredeti szerkezetét.

Íme, milyen lett volna analitikus fölvétele:

5–9.: DARVAS József: M. Zs. ébresztése... 11–30.: ERDEI Ferenc: M. Zs. pályája. 31–42.: VERES Péter: M. Zs., a magyar ember. 43–47.: KOVÁCS Imre: Találkozásaim M. Zs.-dal. 49–52.: A nagy csevegő. 54–57.: ILLYÉS Gyula: M. Zs. Jegyzet. 59–69.: NÉMETH László: M. Zs., a szerkesztő. 71–81.: JÓCSIK Lajos: A Kelet Népe szerkesztőségében. 85–98.: VASS László: Gyalogolni jó. 99–102.: GULYÁS Pál: Búcsú M. Zs.-tól. [Versek.] 103–113.: GULYÁS Pál: M.-napok Debrecenben. 115–137.: JUHÁSZ Géza: M. Zs. Debrecene. 139–147.: SZABÓ Pál: Biharban, Békésben. 149–158.: BALOGH Edgár: „Julián barát" a Felvidéken. 159–177.: BÖZÖDI György: M. Zs. a székelyek között. 179–200.: SZENTIMREI Jenő: Erős Zsiga. 201–219.: NAGY István: M. Zs. építkezése. 221–240.: KOVÁCS György: M. Zs. utolsó levelei Erdélybe. 243–291.: PINTÉR József: M. Zs. műveinek bibliográfiája.

Ehhez hasonlóan van – nagy gonddal! – átrendezve, valójában az értelmetlen, mechanikus szerzői betűrend szerint szétdobálva a Négyesy-emlékkönyv vagy a *Tolnai Vilmos emlékezete* című gyűjteményes mű tartalma is.

A betűrendnek egyedül a mutatóban van szerepe. Jó volna persze olyan mutató, amely nemcsak személyneveket, hanem helyneveket vagy tárgyszavakat is tartalmazna. Az előbbi a helyi hagyományok ápolását könnyítené meg, az utóbbi az időben szétszórt, ám azonos tárgyakat hozná össze. Móricz példájánál maradva egyrészt országjárása, itinerárriuma roppant tanulságos; másrészt különféle vitáit (zsidókérdés, Népszava-ügy, csehszlovákiai útja utáni hajsza; Arany János-vita, Rózsa Sándor-vita, spiritizmusa stb.) csoportosítaná a tárgymutató egy helyre. A mostani névmutatóban is van néhány nem ide való szó. *Bánk bán* vagy *Jézus* mint műcím fordul elő a bibliográfiában, tehát tárgymutatóban volna a helyük. Mint a *Kner családnak* vagy a *Szász családnak* is.

A bibliográfia névmutatója nemcsak az előforduló nevek megtalálását teszi lehetővé, hanem föladata az is, hogy az azonos nevek viselőit megkülönböztesse, és fordítva: az esetleg több néven szereplőket azonosítsa. Minél közelebb vagyunk az írások születéséhez, annál könnyebb ez; utódaink majd nehezebben találják meg az effajta rejtvények megoldását.

Ez a bibliográfia tesz ugyan kísérletet az azonos nevűek szétválasztására, de következetlenül. A jó megoldást a három Szigligeti József megkülönböztetésében találjuk: születési, s ahol van, halálozási évük megadásával. A hat Tóth Lászlót viszont részben születési és halálozási évszámokkal, részben betűjegyekkel, ifj. jelzővel próbálja elkülöníteni, részben sehogy. A három Szabó Istvánt, a két Szabó Ferencet stb. csak úgy, hogy külön sorolja föl őket.

Sokakat még így sem, hanem egyetlen névként tünteti föl. Esze Tamás a 345. lapon az irodalomtörténész, de a 466. lapon csak az őse, a kuruc vezér szerepel. A 469. lapon mind a ketten előfordulnak. Faragó József is két személyt takar: a 276. és az 562. lap a kolozsvári folkloristát (1922–), a 336. lap pedig az azonos nevű századeleji elfelejtett költőt. Farkas László legalább három van: a hajdani Táltos könyvkiadó (1882–1970), (39., 408., 647., 675.); a Radnóti versében szereplő költőbarát (1901–1932) (322.); és az Új Írás szerkesztője (1931–) (99., 169., 604., 615.). Ha a többi előfordulás (208., 382., 576.) nem a Táltost rejti (A Könyv hasábjain megjelent kritikáival ez idős kora ellenére valószínű), akkor egy negyedik Farkas Lászlóval is számolnunk kell.

Két Fehér Ferenc szerepel egy néven. A bácskai költő (1928–1989) a 31., 496., 525., 662. lapokon, a többin pedig a filozófus (1933–).

Jász Dezső is kettő volt; igaz, Brenner Dezső (1890–1968), Brenner Józsefnek, azaz Csáth Gézának öccse, a Nyugat munkatársa csak írói névként használta (338., 506., 611.); lehet, hogy a munkásmozgalomban, a spanyol polgárháborúban szereplő hadtörténész Jász Dezsőnek (1897–1981) pedig mozgalmi neve volt ez. Gyanús, hogy Kálmán László is két személy: az egyik a szegedi, a másik pesti.

Kelemen János neve alatt a 35. lapon (tévesen 34. szerepel a mutatóban) az a másik Kelemen János értendő, aki pályája elején éppen az előbbitől való különbözés végett Kassai Kelemen Jánosnak írta magát, s így szerepel is a mutatóban. Kiss Lajos megint három van egy név alatt: a 150. lapon a néprajztudós, múzeumigazgató (1881–1965); a 111. lapon a nyelvész, szlavista, a földrajzi nevek kutatója (1922–), a többi lapon pedig a hatvanas-hetvenes években publikáló kritikus (1924–). Kiss Sándor is kettő van itt: a 215. lapon a Parasztszövetség igazgatója, az Amerika Hangja kiváló publicistája (1918–1982), a 446. lapon pedig a közelebbről

nem ismert, de az ItK-ban szereplő irodalomtörténész. Mérey Ferenc neve alatt a 68. lapon szereplőé helyesen Mérei Ferenc.

Az egy név alatt található két Szőnyi Sándor zűrzavarát növeli a Szőnyi Kálmánnal való többszörös összekeverés. Az 55., 244. és 318. lapon ugyanis nem Szőnyi Sándor, hanem Szőnyi Kálmán található. A megmaradt tételek közül a 357. lap Szőnyi Sándora (1910–1989) József Attila-díjas író, míg a többi lapon a Napkelet és a Protestáns Szemle azonos nevű kritikusa a szerző.

Ur György (1894–1964) neve után négy lapszám áll, de rá csak egy (429.) vonatkozik. A többi három Urr György írására utal.

S most lássuk a fordítottját. Barabás Tibor és Barrabás Tibor ugyanaz, csak a Szép Szóban eleinte két *r*-rel írta a nevét. Dezséri György és Dezséry György, Erdődi József és Erdődy József szintén azonos. Eszes Balázs Tóth Béla (1924–) ritkán használt írói álneve. Eszerint a már szereplő két Tóth Béla mellett harmadikként őt is meg kell különböztetni. Farkas István nincs e bibliográfiában: ez a név Fazekas István nevének elírásaként került ide; a 147. lapot tehát az ő nevéhez kellene beszúrni, ha már nem volna ott, mert azon a lapon a helyes nevével is előfordul. Isák József és Izsák József, Kessler Balogh Edgár és Balogh Edgár, Liptai Károly és Liptay Károly, Mándy Teréz és Sztrókayné Mándi Teréz, B. Nagy Ernő és Böszörményi Nagy Ernő, Meggyes Ede és Meggyes Ete szintén ugyanaz. A ritka és szokatlan Ete banalizációja a szokványos Edére – textológiai törvényszerűség.

Térey-Kuthy Sándor sohasem volt; Kuti (!) Sándor az itt nem szereplő első könyvét (*A fehér hegedű*, 1907), melyet barátja, Tóth Árpád ismertetett a Nyugatban, még Kuthy Sándorként adta ki, de a következőket már Térey Sándorként. Az itt is említett *Magányos embert* (1922) egyébként Kardos László is méltatta (*Hármaskönyv*, 1978).

Waitsch István 1934-ben Vajtaira magyarította nevét, tehát a névmutatónak ez a két neve is egy személyt jelöl.

Igazítások

Néhány elírás, sajtóhiba és kiegészítés is megérdemli a helyesbítést. Áfra Nagy János nem Árfa. A Szabad Európa Rádió irodalomkritikusának, Albert Pálnak a neve írói név; családi neve Sipos Gyula. Az emigráció szükségelte változtatáson kívül nyilván az azonos nevű költőtől is így kívánta magát megkülönböztetni. Antalffy Gyula két *f*-fel írja nevét. Babinczky László helyesen Babiczky, Bécsi Tamás Bécsy, Berczeli Anselm Károly Anzelm, Berki Imre Berky, Bernát Árpád Bernáth, Bretovszky Bresztovszky, Csürös Csűrös. A két Bolyai neve rövid *o*-val írandó. Borszéky György is írói név: családi neve Kaáli Nagy György. (Az Ady versében szereplő republikánus Nagy György fia.) Görnyei Sándor helyesen Gönyey Sándor. Halmi János *én valék*. Hebenstreit Nándor nevét Heltaira magyarítva folytatja Kecskeméten újságírói és művelődéstörténeti munkáját. Horvát Henrik nevének végén nincs *h* betű. Maczkó Piroska neve helyesen Matzkó. Furcsa volna, ha Anasztaz Mikojan apai neve Ivanovna volna, mint olvassuk. Helyesen Ivanovics. Rapaport Samu így írta nevét, nem Rappaportnak. Szente Károly rövid ideig Pándi Pál álneve. Szitrókayné helyesen, mint már láttuk, Sztrókayné. Tarzai György helyesen Tarczai György. Tárnok László a szegedi ifjú Tóth László írói neve, tehát az itt adott lapszám is amoda szúrandó be. „Tomcsányi (jezsuita páter)" névmutatóba illő szabatossággal: Tomcsányi Lajos. „Vajda-Voevod" teljes neve Vajda-Voevod (Szekfű Gyula írásmódja szerint Voivod, Ady szerint Vojvoda) Sándor. Vogt Vilmos helyesen Voigt Vilmos.

Gond van a vásárhelyi költőnek, Vörös(s) Istvánnak a nevével. Első két versesfüzetén (*Papírsárkány*, 1936; *Üvegpohár*, 1937) egy *s*-sel van írva, csak a harmadikon (*Tű hegyén*, 1943) két *s*-sel. A róla szóló irodalmat is ki kellene két fontos közleménnyel egészíteni. Az egyik tanárának, Szathmáry Lajosnak emlékezése (*Vörösss Pistától Vörösss Istvánig*) a Bethlen Gábor Gimnázium 1968. évi értesítőjében; a másik, ugyanott, Imolya Imre bibliográfiája Vörösss István műveiről.

Elhunytak

Talán a bibliográfia forgatói hasznát látják, ha pótoljuk az időközben elhunyt írók, költők halálozási évét. Többnyire a bibliográfia nyomdai munkálatai közben vagy megjelenése után haltak el, de meglepő, hogy akad pályáját jóval régebben befejező is, ez elkerülte a bibliográfusok figyelmét. Így már 1983-ban elhunyt Székely László; 1989-ben Thury Lajos és Thury Zsuzsa; 1990-ben Oravecz Paula, Tolnai Gábor; 1991-ben Mátyás Ferenc, Tatay Sándor, Vas István; 1992-ben Pákozdy Ferenc, Rónai Mihály András, Rónai Pál, Sásdi Sándor, Sziráky Judit, Tűz Tamás.

Adalékok

Móra verseskötetének címe nem *Könnyes*, hanem archaizmussal *Könyes könyv*, tárcagyűjteményének pedig nem *Szegedi tulipános*, hanem *tulipántos láda*. Móricz Pál elbeszéléskötetének (*A boglyakemence mellől*, 1903) nem bővített kiadása az 1970-ben ugyane címmel megjelent gyűjteménye, hanem Dankó Imre új válogatása. A Simonyi Mária nekrológját író sz. d. minden bizonnyal Szánthó Dénes. Ugyanaz, aki a 224. lapon hibásan Szántóként, de a mutatóban helyesen *th*-val írva szerepel. A cikk nekrológjellege egyébként nem derül ki az annotációból, csak az, hogy Simonyi Mária Móricz özvegye. Az *Egyes novellák* cím alatt a *Barbárok*hoz föltétlenül említendő Kosztolányi írása, amely ugyan az ugyanilyen című kötetről szól, de zömmel a címadó novellát elemzi. Szeli István idézett dolgozatának annotációjában említeni kellett volna a forrást, Móra István *Párbaj* című elbeszélését. S bár szerénytelenség, kénytelen vagyok hivatkozni saját idevágó írásomra, amely először a Kiskunságban 1968-ban, majd *Szegedi örökség* (1983) című kötetemben jelent meg, és amely hitem szerint a *Barbárok* tárgytörténetét máig érvényesen dolgozta föl. A 334. lapon R. S. alighanem Rókás Sándort rejti. Sinkó Ervin *Optimisták* című könyvéről adott nyilatkozatának nem a 402. lapon, hanem az erre rendszeresített kategóriában, már a 401-en szerepelnie kellett volna. A 405. lapon található (gy. m.) bizonyára György Miklós, a 467. lapon (n. k.) Németh Károly, az 535. lapon (k. l.) pedig Kádár Lehel betűjegye. A 494. lapon a g. s. hibás lehet; az eredeti helyen g-s állhat, és így Gosztonyi Lajost rejtheti. Hasonlóan elírás a 600. lapon a g. i. – g. l. helyett. Nem is jelölheti tehát az akkor még diák Gábor Istvánt, hanem a Magyar Nemzet ismert munkatársát, Gogolák Lajost.

Szabó Lőrinc levelei (445.) nem *Levelek Kanyó Bélához* címmel jelentek meg, hanem – ahogy a következő lapon helyesen szerepel – *Sz. L. Szegeden* címmel. Az előbbit tehát szögletes zárójelbe kellett volna tenni. Szabó Lőrincnek *A műfordítás öröme* és *A költészet dicsérete* című esszéi szintén megjelentek *A költészet dicsérete* című gyűjteményében (447.). Tisztázandó Szabó Lőrinc két verseskötetének pontos címe is, mert összevissza írjuk őket. Mivel a címek többnyire verzális betűkből vannak, a nagybetűs szókezdetek elsikkadnak. Ha kurrens betűkkel írjuk őket, bizonytalan, hogy – mint itt – *Föld, Erdő, Isten; Föld, erdő, Isten; Föld, erdő, isten* a helyes-e. Ugyanígy: *A Sá-*

tán Műremekei; A Sátán műremekei; A sátán műremekei. Kéziratok dönthetik el.

Szekfű Gyula híres-hírhedt könyvéről, *A száműzött Rákóczi*ról szellemes tárcát írt Móra Ferenc *Amikor máglyát raktunk Szekfű Gyulának* címmel a Világ 1925. júl. 10-i számában, s azóta a *Sokféle* című gyűjteményének kiadásaiban. Szirmai Károly elbeszéléskötetéről, *A csend víziói*ról a legjobb méltatást Ökrös László írta a Délmagyarország 1966. jan. 4-i számában. Szűcs Sándor bibliográfiáját az Ethnographia 1963. évi 3. számában közöltem.

Juhász Gyula és Tóth Árpád válogatott művei 1951-ben egy kötetben jelentek meg a *Magyar klasszikusok* sorozatában. Kritikai visszhangjuk eltér a Juhászról szóló 6. kötetben és a Tóth Árpádról szóló itteniben. Itt csak öt tétel van, ott nyolc volt.

Várkonyi Nagy Béla pályakezdőként Ligeti (Ligethy) Bélaként szerepelt. Ezt legalább a mutatóban érdemes lett volna utalásként föltüntetni.

Zárószó

Nem szeretném, ha az apró kifogások, helyesbítések, pótlások elhomályosítanák e bibliográfia érdemét, a több ezernyi pontos, jól használható, nélkülözhetetlen adatot. Ezért mondandómat azzal zárom, amivel e sorozat első kötetének ismertetését Nemeskürty István kezdte: „Alig van önzetlenebb, áldozatosabb és hálátlanabb munka az irodalomtudományban a bibliográfiánál" (ItK 1974. 377.).

Péter László

GULYÁS PÁL: MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI

Új sorozat. I. kötet. Budapest, 1939. 1247 coll. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990. (Reprint kiad.)
Új sorozat. VII. kötet. Sajtó alá rend. Viczián János. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, MTA Könyvtára, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990. 846 coll.

Korunk csapatmunkára és számítógépes segítségre berendezkedett világában csodabogaraknak kijáró bámulattal és teljesítőképességüket illető tisztelettel tekintünk a magyar irodalmi lexikográfia olyan egyéniségeire, mint Szinnyei József vagy Gulyás Pál. Szinnyei 14 kötetes életrajzi gyűjteménye minden szubjektivizmusa és a korszerűbbnek tartott, mert szikárabb adattárak ellenére is sokáig alapműve marad minden irodalomtörténésznek, és ez nem csupán idézettségén mérhető le, hanem azon is, hogy a borsos árú hasonmás-sorozat számos magánkönyvtár polcain is megtalálható. Hasonló elismerés övezi Gulyás Pál munkásságát is, akinek Szinnyeit kiegészítő hat kötete eleddig csak nagy könyvtárak és szerencsés könyvgyűjtők birtokában lehetett. „A Gulyás" iránti keresletet ismerte fel az MTA Irodalomtudományi Intézete, amikor Klaniczay Tibor kezdeményezésére, a *„Kulturális és Történelmi Emlékeink Feltárása, Nyilvántartása és Kiadása Kutatási Program"* támogatásával elindította a sorozat hasonmás kiadását és egyidőben a nyomtatásban még meg nem jelent anyag közreadását.

Gulyás hatkötetes életrajzgyűjteménye reprintjének ismertetésére a gesztust elismerő szavakon kívül nincs különösebb szükség, hiszen a kiadvány ritkasága ellenére is egyetemi tananyag, a szűkebb szakma számára pedig nem szorul bemutató támogatásra. Annál inkább megérdemli a részletesebb tárgyalást a VII. kötet és a sajtó alá rendező Viczián János munkája. Viczián János több évtizedes kitartó leletmentő tevékenysége nagy mérték-

ben hozzájárult ahhoz, hogy Gulyás Pál posztumusz gyűjtése eljusson az olvasóhoz. A kötet előszavában Viczián részletesen ismerteti azt a szinte kriminológiai fordulatokban gazdag eseménysorozatot, amely nyomán a fizikai enyészet által többször fenyegetett cédulaanyag végül is elnyerte (megkezdte elnyerni) végső formáját. Ha meggondoljuk, hogy Gulyás Pál már 1939-ben, az első kötet megjelenésekor arról számolt be, hogy Szinnyei kezdeményezése is csupán hátrahagyott jegyzetek nyomozati munkája eredményeként fejeződött be, az ő 1915-ben kapott megbízatását pedig először az első világháború hátráltatta, majd különböző nyomdai csődök és hanyagságok veszélyeztették, alig kell csodálkoznunk azon, hogy a VII. kötettel kezdődő gyűjtés csak most, ennyi „vérzivataros" évtized után jutott el az olvasóhoz.

Gulyás Pál, akit munkássága elismeréseként 1946. július 24-én a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választott, 1966-ban bekövetkezett haláláig az elismerés ellenére is csak nagy nehézségek árán tudta munkáját folytatni. Az Országos Széchényi Könyvtárban nem mindig kapta meg azt a segítséget, amely e hatalmas vállalkozás eredményes véghezviteléhez szükséges lett volna, és gyakran támadták az új idők szellemében elavultnak tartott adatgyűjtését is. A lektorálások sem mindig csupán az anyag tárgyilagos bírálatára szorítkoztak, és bizonyos anyagrészek hosszabb-rövidebb időre el is kallódtak. A felmérhetetlen értékű adatmennyiség 1981-ben kezdett el újból „élni", amikor az Akadémiai Könyvtár a porladó, halványodó cédulatömeg megmentését és kiadásra való előkészítését tudományos programja részévé tette, és a munkával Viczián Jánost bízta meg. A kiadáshoz szükséges anyagi fedezet előteremtésére már három intézmény, az Akadémiai Könyvtár, az Irodalomtudományi Intézet és a Petőfi Irodalmi Múzeum szövetkezett, és így indulhatott el 1990-ben az első kiegészítő kötet, amelyet remélhetőleg mihamarabb követnek társai is.

A hetedik kötet szerkezetében, külső megjelenési formájában teljes mértékben azonosult az előzményekkel, ami nem kis feladat elé állította a szöveg gondozóját és a Láng József irányításával dolgozó számítógépes szedőket is. (Csupán azt róhatjuk fel a közreadónak, hogy a kézikönyvként használatos életrajzgyűjtemény ragasztott, papírkötésben jelent meg, tehát a könyvtárakra vár, hogy időt és olvasót álló tartós kötéssel védjék a sok évtizedre szóló munkákat.)

Viczián János beszámol arról is, hogy milyen sok támadás érte még halála után is Gulyás módszerét, objektivitását. Az anyag megőrzése, újrateremtése mellett az erkölcsi igazságszolgáltatás a sajtó alá rendező egyik fő érdeme. Ugyanakkor sajnálattal kell megállapítanunk, hogy Gulyás Pál a háború utáni anyaggyűjtésben már sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött, mint korábban, ebből következően életrajzai a harmincas évek végétől kezdve jóval hiányosabbak, mint a korábbi korszakokra vonatkozóan. Az életrajzokból szinte teljesen hiányzik a második világháború pusztítása, sok helyen az 1939–1945 közötti eseményekre még csak utalás sincs. Az adatok megszerzésének nehézségét messzemenően elismerve is meg kell jegyeznünk, hogy ma már furcsa olvasni, amikor egy-egy életrajzban pont az adott időszakban keletkezik lyuk, nincs szó háborús részvételről, munkaszolgálatról, koncentrációs táborról, kivégzésről. (A kevés kivétel közé tartozik az 1944-ben deportált katolikus lelkész, Eglis István, a Sopronkőhidára elhurcolt Erdődy Elek, Erődi-Harrach Béla és Tihamér, a Dunába lőtt 13 éves

Erdős Gábor, a Dachauba hurcolt Erdős László). Úgy véljük azonban, hogy a veszteség sokkal nagyobb és az adatok esetleg már a cédulaanyag összeállításakor is ismertek lehettek. Miután Viczián János érthető okokból a cikkeket információkkal nem egészítette, nem egészíthette ki (bár néha azért korrigált, pl. Ernyei István életrajzában), az életrajzi dátumok nyitva maradtak, ami a kötet tájékozatlan használóját abban a hitben ringathatja, hogy itt gyakran száz év feletti matuzsálemekről van szó. Nem ártott volna az előszóban vagy használati útmutatóban nyomatékosan hangsúlyozni azt, amit Gulyás Pál már az első kötetben leírt: „hamar rájött, hogy a jelen milyen gyorsan válik múlttá".

E megállapítás vonatkozik a lexikont ismertető recenzióra is, hiszen a zöveg fogalmazása közben még hiába kerestük az 1990-ben ígért évenkénti 1–3 kötetet, de reméljük, hogy a megjelenéskor már ez a megállapítás is elavult múlttá válik.

Németh S. Katalin

UNGARISCHE DRUCKE UND HUNGARICA 1480–1720
Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Bearbeitet von S. Katalin Németh. München–New York–London–Paris, K. G. Saur, 1993. Bd. I–III. I. A–H 287 l. II. I–R 288–611 l. III. S–Z. 612–917 l.

Európa egyik legjelentékenyebb régi könyvgyűjteménye és kutatóközpontja a magyar szakemberek által is jól ismert Herzog August Könyvtár, amely mind a reneszánsz és barokk korszak művelődésének feltárásában, mind a könyvtörténeti kutatásokban előkelő rangot vívott ki magának a nemzetközi tudományos életben. A magyar és német művelődéstörténészek régi óhaja és igénye teljesült azzal, hogy megjelent a wolfenbütteli bibliotéka magyar nyomtatványainak és hungarikáinak katalógusa, amely a *Deutsche Drucke des Barock 1600–1720* és a *Polnische Drucke und Polonica 1501–1700* cím kiadványok mintájára készült, s szerkezetében is azokhoz igazodik.

Mint Georg Ruppelt bevezetőjében hangsúlyozza, a HAB és az MTA Reneszánsz-kutató Csoportja – még Klaniczay Tibor kezdeményezésére – 1979-től élénk tudományos együttműködést alakított ki, s ennek eredményeként születhetett meg a jelen katalógus is. A wolfenbütteli hungarikák számbavételét Vásárhelyi Judit kezdte meg, a munkát azonban rövidesen Németh S. Katalin folytatta, s ő adta meg a végső formáját a 2250 tételt számláló, csaknem ezer lapnyi, címlapfotós kötet-együttesnek.

Németh S. Katalin előszava – németül és magyarul egyaránt – pontos tájékoztatást nyújt mindazokról a szakmai kérdésekről, amelyek felmerülnek a katalógus használatával kapcsolatban. A hungarica fogalmát a hagyományos értelemben használja, s ez így négy kategóriát ölel fel (magyar szövegek, magyarországi nyomdatermékek különböző nyelveken, magyar szerzők külföldön kiadott művei, magyar vonatkozású külföldi kiadványok). Mivel az utolsó csoport meglehetősen nehezen definiálható, az előszónak is jeleznie kellett, hogy ilyen esetekben az autopszia és a szubjektív megítélés döntött a katalógusba kerülést illetően. Jobb megoldás nem lévén, ezt el kell fogadnunk, s azzal is egyetérthetünk, hogy a jelentéktelen említéseket nem vette figyelembe a feldolgozás, s ilyenekkel Németh S. Katalin nem terhelte meg az anyagot. Így elmondható, hogy azok a tételek, amelyek bekerültek a

kötetbe, sok hasznos ismeretet és művelődéstörténeti adatot adnak közre.

Megtudjuk többek között, hogy kilenc korvina található Wolfenbüttelben, s ezek még August herceg idején kerültek oda ajándékozás vagy vásárlás útján. Temesvári Pelbártnak nem kevesebb, mint harmincnyolc kötete van meg itt, megerősítve az ismert tényt: ő volt a legismertebb, legnépszerűbb magyar szerző a későközépkori Európában. A több mint kétezer tételnek nem jelentéktelen hányadát teszik ki a németországi egyetemekre peregrináló, ott stúdiumaikat lezáró protestáns diákok disputációi, disszertációi, üdvözlő versei, különféle albumai. Nem kevés az olyan földrajzi és történelmi tárgyú kiadvány sem, amelyik Magyarországról közöl képeket, várakról és városokról metszeteket, így ezekből megtudható, miféle ismeretei lehettek a külföldieknek a Kárpát-medencéről a kora újkorban. A régi magyar irodalom számos képviselőjének jutott el könyve Wolfenbüttelbe, így Szenci Molnár Albert, Pázmány Péter, Káldi György, Szegedi Kis István, Sylvester János, Zsámboki János, Csanaki Máté és Komáromi Csipkés György munkái. minden tételnél megtalálható a könyvtári jelzet, ezt követi a rövidített címleírás (a teljeset a címlapfotó adja), majd helyenként annotáció is, amely a másod- és többespéldányokra utal, megadja az *RMK* és *RMNy* számot. Possessorok nincsenek feltüntetve, de ez aligha lehet fontos itt, hiszen szinte mindig a könyvtár volt a tulajdonos.

A katalógus használatát számos mutató könnyíti meg. Ilyen a könyvtári jelzetek listája, a kronológiai mutató, a névmutató, az anonym kiadványok regisztere, a kiadók és nyomdahelyek, valamint a nyomdászok betűrendes lajstroma. Mindezek lehetővé teszik a közreadott anyag sokoldalú hasznosítását, s a betűrendben közölt tételeknek egyéb szempontok szerinti csoportosítását és kezelését. Itt-ott azonban mintha a filológiai akríbia túlzásai is megjelennének. Az például nem egészen látszik indokoltnak, hogy a személynevek regiszterében huszonnégy *Ungarn* név fordul elő, az összes uralkodók itt is felsoroltatnak (pl. Ungarn, Ludwig II. Kőnig von ~). Miután az L-nél megkapjuk a szükséges adatokat, nem valószínű, hogy az U-nál keresné valaki II. Lajos királyt.

A katalógus felbecsülhetetlen értékű segédeszköz, alapvető eligazítást nyújtó kézikönyv lesz mindazok számára, akik a jövőben Wolfenbüttelben kutatnak magyarországi művelődéstörténeti adatok és emlékek után. S még valami, ami talán ennél is fontosabb. Mostanában sok szó esik tudományszakunk külföldi kapcsolatairól, európai elismertségéről, helyéről, a Klaniczay Tibor által lerakott alapok továbbépítéséről, a magyar reneszánsz és barokk-kutatás nemzetközi kapcsolatrendszerének megőrzéséről és fejlesztéséről. Németh S. Katalin példát mutatott rá, hogyan kell – a szavakon túl – tenni is azért, hogy a magyar tudományosság beilleszkedjék a nemzetközi szellemi élet vérkeringésébe. Szívós, kitartó filológiai munkálkodása jelentős hozzájárulás ahhoz, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézetének (s egyben a magyarországi művelődéstörténeti kutatások egészének) európai kapcsolatai erősödjenek s az eddigieknél is tartalmasabbakká váljanak.

Bitskey István

MAGYAR UTAZÁSI IRODALOM. 15–18. SZÁZAD

Válogatta Kovács Sándor Iván. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Monok István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 1013 l. (Magyar Remekírók)

Rendkívüli feladatra vállalkozott a Szépirodalmi Könyvkiadó, amikor „Magyar Remekírók" sorozatában kiadta ezt a terjedelmes, de a kiváló papírminőség jóvoltából mégis könnyen lapozható utazási antológiát. Kovács Sándor Iván utószavában hosszan tárgyalja a kötet előkészületeit, s azt, hogy a magyar irodalomtudománynak a hetvenes években kidolgozott gazdag peregrináció-kutatás programjából eddig mi valósult meg, pontosabban mi kerülhetett a régi magyar irodalom iránt érdeklődő olvasó kezébe. A jelenlegi gyűjteménynek van határozott koncepciója: egy részben magyar nyelvű, részben latinból fordított utazáselméleti fejezettel indul, amelyben Forgách Mihály wittenbergi orációjától kezdve egészen Széchényi György 1699-es peregrináció-utasításáig számos érdekes szöveget olvashatunk. Ezt négy évszázad utazási irodalmából merített szemelvények követik: Janus Pannonius versekkel kezdődnek és különféle útleírásokkal, útilevelekkel és naplórészletekkel folytatódnak, amelyekből a Szentföldtől Peruig számos ország földrajzáról és lakosainak életéről kapunk hírt. Kovács Sándor Iván, a szövegek válogatója öntudatosan vállalja a gyűjtemény egy eléggé szembetűnő sajátosságát – Itália-központúságát, amit „utazáselméleti megfontolásokkal" kíván igazolni (993.). Vannak azonban praktikus meggondolások, amelyeket a szerkesztő helyében figyelembe vettünk volna (ilyen az ismétlések olvasói figyelem-csökkentő szerepe), s amelyekről a későbbiekben majd részletesebben is szót ejtünk.

Mindenekelőtt a kötet tartalmi gazdagságát kell kiemelnünk: ennyi utazási szöveget évtizedek óta nem gyűjtöttek egy kötetbe Magyarországon. Negyvenhat szemelvény közül huszonhat fordítás latinból, a többi magyarul íródott; ahogy közeledünk 1800-hoz, a latin szövegek száma természetszerűleg fogy. Ez a kettősség megbontja ugyan a gyűjtemény stilisztikai egységét (ami amúgyis csak elméletben létezik, hiszen annyi kor annyiféle szerzőjéről van szó), de növeli annak sokszínűségét, végső soron attraktivitását; mindez egyébként eleve adódik a magyarországi írásbeliség évszázados történetéből, a „műveltség" nyelve és az anyanyelv szüntelenül változó viszonyából. Vitatható talán csak az, okvetlenül helye van-e egy ilyen válogatásban egy olyan jellegű Itália-dicsőítésnek, mint Janus Pannoniusnak a velencei Giacomo Antonio Marcellóhoz írt költeménye, ahol a mitológiai utalások szinte elfedik a topográfiai tényanyagot. A műfaji sokféleség persze csak helyeselhető, de a gyűjtemény bősége feletti zavarunkban csak azt kérdeznénk meg, szükség volt-e *ennyi* szerzőtől Velence részletes leírására? Például a Bucentoro-gálya tengerre bocsájtásáról (a „tenger eljegyzése" néven ismert velencei szokásról) nem kevesebb, mint öt alkalommal esik szó a kötetben: a 287–288, 454, 482, 684 és 771–772. lapokon), igaz, hogy legelső említése Thurzó Györgynél még XVI. századi és Kászonyi Andrásé már a XVIII. század végéről való, de ez kissé már túlzásba viszi a szándékolt és bizonyos fokig el is fogadható Itáliacentrikusságot. Annál is inkább, mert a gyűjteménybe még be lehetett volna venni egy-két olyan érdekesebb utazási szemelvényt, mint Vizaknai Bereczk György XVII. század végi, vagy Fogarasi Sámuel majd egy évszázaddal ké-

sőbbi útinaplója, szövegeket, amelyek enyhíthették volna az Itáliával foglalkozó részletek túlsúlyát.

A *Magyar utazási irodalom* meglep olyan útirajzokkal, amelyeket eddig jobbára csak a téma szakemberei ismertek. Ezekhez tartoznak a közel-keleti, pontosabban szentföldi útleírások Pécsváradi Gábor, Huszti György és Kiss István tollából. Természetesen ezek között is vannak eltérések: mindegyik zarándok meghatódik, ha bibliai nevű városok kövein taposhat, de van köztük olyan is, aki a zarándoklat áhítatából is hitbuzgalmat próbál kisajtolni, aki ezzel hív föl a lagymatag katalikusok, protestánsok és más „eretnekek" elleni küzdelemre. Például Kiss István Jeruzsálemben a „Petra Unctionis" megtekintése után így fohászkodik: „Vajha te is annyi sok keneteknek árát, mellyeket bűnös ortzádra, pondrék eledelére mázolsz, az Isten dücsőségére fordítanád, vagy szeplős lelked tisztítására nyújtanád; a sok büdös pomádéknak árát is az Úr Jésus szegényinek osztogatnád..." (725.) Kiss egyébként, bár retorikája lendületes, hitbéli dolgokban elképesztően hiszékeny: nem csak hogy minden ereklyét hitelesnek tart (eszébe sem jut a hamisítás lehetősége), hanem egy betlehemi barlangból olyan követ hoz magával, amit állítólag Szűz Mária teje fehérített meg, s ami – úgymond – kifejezetten fokozza – a kecskeméti szoptatós anyák tejtermelését! (737.) Ilyenkor érez az ember hálát a Felvilágosodásnak, amely minden túlzása és tragikusan elvont emberszeretete ellenére mégiscsak bebizonyította egy-két hiedelemről, hogy nem egyéb babonánál...

Olvasmányosak egyébként az olaszországi útleírások is, különösen azok a részletek, amelyek nem a műemlékekkel és (az általunk is látható) jelesebb látnivalókkal, hanem a népszokásokkal, erkölcsökkel, egyszóval a mindennapi élettel foglalkoznak. A régi magyar utazók szinte egybehangzóan állítják, hogy Itáliában rendkívül nagy kosz van: „Az utcák piszkosak, a házak emberi ürüléktől büzlenek, ugyanúgy még a templomok is, meg előcsarnokaik". (Sennyei Pál, 1687-ben); „Kár és szégyen, hogy minden szegeletben az rútság és a szaglást bosszontó büdösség. Nem tsuda, mert az olasz ahol terheltetik, izibe ott haggya terhét minden szemérem nélkül..." (Kiss István, 1766-ról írván a század végén). Az egyik itáliai magyar utazó, Kászonyi András, a velencei bort és ételt sem állhatja, a többi közt ezért tér haza a tervezettnél hamarabb a jó ízekben úgy látszik bővelkedő Aradra. Ami a velencei kurtizánokat illeti, azok szokásairól hallunk már Bethlen Miklóstól, később meg Sándor Istvántól is – abból, amit az utóbbi a XVIII. század végén leír (806.), úgy tetszik, a mai Amszterdam kirakatban üldögélő prostituáltjai eredetileg Velencéből vehették a mintát.

Ahhoz képest, hogy hány magyar diák tanult Hollandiában a XVII–XVIII. században, viszonylag kevés útleírás foglalkozik a németalföldi–angliai útszakasszal, bár ami van, az jó szerzőktől való. Itt van mindenekelőtt a kitűnő *Europica Varietas* szerzője, Szepsi Csombor Márton (tőle a Hollandia–Anglia–Gallia útszakasz leírását olvashatjuk a gyűjteményben), aki érzékletesen és élvezetesen ír, legyen az a hollandusok korcsolyázásának, vagy Párizs város szépségeinek leírása: „Valahova eltekint ember, mindenütt az elmének csudáit láthatja..." Méltó párja Bethlen Miklós, akinek a huszadik században fölfedezett *Önéletírásából* a válogatás az angliai és franciaországi részen kívül igazából csak a velencei részt adja. Itt jegyeznénk meg, hogy ideje lenne a Bethlen Miklós-újraközlésekben kijavítani a „londoni gallus prédikátor" nevét Duvelről Durelre (606.) – ez már alighanem az első kiadás esetében is a kézirat rossz olvasata

miatt íródott így. Főként Hollandiával foglalkozik Haller Gábor eléggé szűkszavú, de így is érdekes útinaplója. Úgy tetszik, az 1862-es őskiadás óta az itteni a napló eddig legrészletesebb újrakiadása, s bár ez a tény örvendetes, gondozása, a jegyzetanyag meglehetősen hiányos volta miatt, nem kielégítő. Haller ugyan rengeteg emberrel találkozott, sokakkal levelezett, de ezek közül olyanokat, mint Ludovicus Eskenn, Tobias Haller, Janusz Radziwiłł, a Leszczyński testvérek, vagy Paludanus, meg kellett volna nevezni a „Névmagyarázatok"-ban.

A XVII. századi anyagban szerepel az erdélyi Adami János két, latinból magyarra fordított verse is, Weöres Sándor fordításában. Bár Kovács Sándor Iván szerint a londoni és oxfordi vers szerzőjét „Ádám" Jánosnak hívták, hipotézise korábban sem hangzott meggyőzőnek és a heidelbergi matrikula újabban előkerült 1669-es adata az „Adami" verzió hitelességét bizonyítja. Emellett a jegyzetekben (887.) újra felbukkan az a légből kapott állítás, miszerint Adami már 1661-től az angol királyi testőrség tagja lett volna. (Basire csak annyit mond róla Barlowhoz intézett levelében, hogy „hajdan az én diákom volt" és „beszereztem őt a testőrségbe", de dátumot nem ad meg.) Adami oxfordi búcsúverse esetében a valószínűbb keletkezési dátum 1671 eleje, továbbá a Guildhall és a Whitehall nem londoni utcák, ahogy a jegyzet állítja, hanem épületek (889.).

Ha már a jegyzeteknél tartunk, Komáromi Jánosnak, Thököly Imre titkárának *Konstantinápoly leírása* c. művével kapcsolatban meg kellett volna említeni, hogy az a „Belgrád", amelyik Komáromi szerint „szép lakó nyári hely az erdő között vagyon" (584.), nem azonos a mai Belgráddal, már csak azért sem, mert a Komáromi által leírt kellemes kirándulóhely csak hat órányi lovaglásra van a hajdani török fővárostól.

A gyűjtemény egyik különösen érdekes darabja egy selmecbányai születésű és Nagyszombatban tanult jezsuita, Éder Xavér Ferenc jelentése a XVIII. századi Peruról. Ebből a helyi természeti viszonyok leírásán kívül elég jó képet kaphatunk a lakosság életmódjáról, a már akkor is elképesztően nagy osztálykülönbségekről, az indiánok általános nyomoráról: „Sehol másutt nem találtam a nyomornak ily élő példáját", írja 1767-ben Éder atya, s hozzáteszi: a jelenlegi, bányákban végzett kényszermunka mellett nem az a csoda, hogy az indiánok jórésze kipusztult, hanem az, hogy valaki egyáltalán fönnmaradt közülük.

A *Magyar utazási irodalma*t bőséges jegyzetanyag teszi filológiailag haszonnal forgathatóvá. A jegyzetek minden esetben feltüntetik az adott szövegközlés korábbi helyét; a jegyzetekhez szó- és névmagyarázatok, helynévszótár és utószó járulnak. A „Névmagyarázatok" dátumai közt hibás a 965. lapon Valois Margit válásának időpontja (nem lehet 1660, ha a hölgy már 1615-ben meghalt) és a következő lapon a Veterani-jegyzetben a bécsi ostrom évszáma. A helynevek közül „Szaualo" nem Zamość, hanem az ugyancsak lengyelországi Zawałów és a „Weretzsch" folyó magyar neve ha a lengyel és litván, nem az orosz változatot vesszük figyelembe helyesen „Niemen".

Gömöri György